

Л.С. Ситник

д-р екон. наук

Т.М. Бервенова

м. Донецьк

ТИПИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Актуальність. Економічне зростання національного господарства є однією з основних цілей суспільства, тому що забезпечує можливість збільшення добробуту громадян і розв'язання соціально-економічних проблем, що виникають у ході відтворювального процесу. Але економічне зростання будь-якої економіки не є постійним і рівномірним. Збільшення обсягів суспільного виробництва чергується з процесами його застою чи падіння.

Постановка проблеми. Економічні кризи є типовим явищем для змішаної економіки. Циклічному характеру економічних криз зі спадом виробництва та зменшенням ВВП, як специфічній формі розвитку економіки, виявленню чинників економічного зростання присвячено теорії економічного зростання Дж. М. Кейнса, Р. Солоу, Е. Денісона, С. Кузнеця, Й. Шумпетера, моделі Харрода-Домара, Кобба-Дугласа. Але остаточного ви-

рішення питань щодо причин кризового падіння виробництва у постсоціалістичних країнах, оцінки характеру сучасного кризового стану економіки України ще немає.

Мета статті — виявити характер сучасної кризи національної економіки та обґрунтувати застосування певних типів економічного зростання для виведення країни з кризи і забезпечення розвитку на інноваційній основі.

Основна частина. В Україні спостерігається продовження таких негативних тенденцій як зниження обсягів ВВП, вкладень в основний капітал, зростання безробіття, інфляція, криза платежів, падіння реальних доходів населення, зростання зовнішньої заборгованості, кризовий стан фінансової та грошово-кредитної системи держави, Банківська система спрацювала у 2009 р. з від'ємним фінансовим результатом, що пов'язано із збільшенням банківських витрат, у тому числі відрахувань у резерви під активні операції банків, майже вдвічі відносно доходів банків.

Кредитний ринок обмежено, а обсяг заборгованості зростає. Процентні ставки кредитного ринку перевищують депозитні і в декілька разів рівень рентабельності в реальному секторі економіки. Обсяги кредиторської і дебіторської заборгованостей порівнянні з ВВП.

Така ситуація виникла через структурні диспропорції в економіці, низький рівень монетизації, дефіцит платіжних коштів, низький рівень власного капіталу як підприємств, так і банків, високий рівень ставки рефінансування і кредитних ставок, порушення строків між залученням кредитних ресурсів та їхнім розміщенням.

Економіка Донецької області як і всієї України зазнала великих втрат у 2009 р. [1]. Обсяг промислового виробництва скоротився порівняно з 2008 р. на 21,8 %, хоча починаючи з другого кварталу відбувався щомісячний приріст загального обсягу промислового виробництва. Але темпи приросту були недостатніми для досягнення рівня 2008 р.

Обсяги виробництва зменшилися по всіх основних видах діяльності. Найбільше скорочення відбулось у машинобудуванні на 41,6 %. В металургійному комплексі зменшення обсягів виробництва обумовлено, в основному, несприятливою кон'юнктурою світового ринку та скороченням поставок металопродукції на зовнішні ринки.

Скоротився випуск чавуну на 20,8 %, сталі — на 25,6 %, готового прокату чорних металів — на 22,6 %. Збільшилось виробництво труб з чорних металів на 22,1 % за рахунок переорієнтації ринків збуту до Китаю, Узбекистану, Туркменістану та Польщі. Обсяг виробництва коксу, продуктів нафтоперероблення скоротився на 14,0 %. У вугільній промисловості виробництво продукції скоротилось на 2,2 %. Видобуток вугілля зменшився на 4,7 % і склав 32,6 млн. т. Галузь є збитковою, фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування за 2009 рік склав 2,7 млрд. грн. збитків. В електроенергетиці обсяг виробництва та розподілення електроенергії у порівнянних цінах зменшився на 7,9 %. В машинобудівному комплексі зменшився випуск устаткування для металургії та ливарного виробництва на 46,0 %, валків для прокатних станів — на 50,0 %, електродвигунів — на 25,4 %, вагонів вантажних — на 45,9 %, машин бурильних та прохідницьких — на 67,0 %. У хімічній та нафтохімічній промисловості скорочення обсягу виробництва зумовлено підвищенням ціни на природний газ, його нестабільним постачанням. Через скорочення обсягу промислового виробництва відправ-

лення вантажів Донецькою залізницею з території області проти рівня 2008 року зменшилось на 21,0 %.

Зовнішньоторговельний оборот товарами за 2009 рік порівняно з 2008 роком зменшився на 41,8 % і склав 11268,6 млн. дол. США, у тому числі експорт — на 35,2 % (9332,6 млн. дол. США), імпорт — на 60,9 % (1936,0 млн. дол. США). Сальдо зовнішньоторговельного обороту позитивне — 7396,6 млн. дол. США (зменшення на 21,8 %).

Обсяг інвестицій в основний капітал за рахунок усіх джерел фінансування у 2009 р. склав 14 млрд. грн., що становить 56 % до рівня 2008 року.

Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій порівняно з початком року збільшився на 9 %, або на 136,7 млн. дол. США і станом на 01.01.2010 складає 1,6 млрд. дол. США.

По 41 інвестиційному проекту вартістю 1,6 млрд. грн., схваленому Радою з питань спеціальних економічних зон та спеціального режиму інвестиційної діяльності в Донецькій області, за 2009 рік надійшло 77,5 млн. дол. США.

За 2009 рік (за попередніми даними) в цілому по області отриманий від'ємний фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування в сумі 3897,4 млн. грн. збитків (у 2008 році отримано позитивний фінансовий результат у сумі 8895,3 млн. грн.).

Прибутки прибуткових підприємств і організацій зменшилися на 44,8 % і склали 11222,2 млн. грн. Збитки збиткових підприємств збільшилися на 32,3 % і склали 15119,6 млн. грн. Питома вага збиткових підприємств в загальній кількості підприємств збільшилась на 4,1 в. п. і склала 41,4 %. основна частина збитків зосереджена у промисловості — 65,2 %.

Станом на 01.01.2010 в процедурі відновлення платоспроможності боржника, або визнання його банкрутом перебувало 546 підприємств, з них в процедурі розпорядження майном — 68, санації — 39, ліквідації — 439 підприємств.

Кредитні ресурси, спрямовані в економіку регіону, зменшилися з початку року на 2,6 % і станом на 01.01.2010 склали 51,6 млрд. грн. (рис. 1).

Питома вага довгострокових кредитів загальному обсязі наданих кредитів становила 68,9 % проти 69,5 % на початок року.

Основним джерелом формування кредитних ресурсів області залишаються вклади населення, які з початку року збільшилися на 3,6 % і станом на 01.01.2010 становили 17764,0 млн. грн.

Рис. 1. Динаміка кредитних ресурсів, вкладів населення та процентних ставок банків та банківських установ області

Заборгованість за проблемними кредитами зросла до 5,4 млрд. грн. проти 1,3 млрд. грн. на початок року. Питома вага проблемних кредитів в кредитному портфелі банків підвищилась з 2,4 % до 10,5 %. Депозити, залучені на рахунки домашніх господарств, збільшилися проти рівня 2008 року на 3,6 % і становили 17,8 млрд. грн.

На фінансування заходів Програми економічного і соціального розвитку Донецької області у 2009 році спрямовано 10,9 млрд. грн. (рис. 2), у тому числі коштів держбюджету (з урахуванням субвенції місцевим бюджетам) — 35,8 %, місцевих бюджетів — 9,2 %, коштів підприємств — 44,0 %, інших джерел — 11 %. Найбільше фінансове забезпечення на реалізацію заходів Програми отримали металургія та металообробка, транспорт, енергозбереження, науково-технічний та інноваційний розвиток, електроенергетика, АПК, вугільна промисловість, машинобудування) 4 рази менш ніж металургія).

На особливості перебігу цих явищ впливає глобальний характер світової фінансової кризи 2008—2009 рр. і припинення економічного зростання практично скрізь. Структура, масштаб та природа нинішньої світової фінансово-економічної кризи не мали раніше аналогу. Падіння вартості фінансових активів по всьому світу у 2008 р. склало 50 трлн. дол. США. У 2009 р. відбулося падіння ВВП та скорочення обсягів експорту чотирьох найпотужніших в економічному плані країн світу — США, Японії, Китаю, Німеччини.

Сучасна світова криза поєднує в собі короткострокову і довгострокову динаміку, хвильові цикли, що з'єдналися один з одним. Одночасно співпали цикли кон'юнктурної кризи і кризи виробництва. Можна стверджувати, що по-перше, це криза економічної моделі початку 1980 років і по-друге, це системна криза світового порядку, або глобалізації за сценарієм США. Для України ця криза означає крах олігархічної корупційної системи (моделі) державного управління, яка склалася за часів Л. Кучми та В. Ющенка.

Серед видів кризових ситуацій, що склалися на вітчизняних підприємствах можна відзначити: кризу управління як погіршення якості управління, бюрократизація і надмірне збільшення масштабів управління; соціальну кризу — проблеми у своєчасній оплаті праці, загроза безробіття, погіршення морально-психологічного клімату; кризу виробництва як неможливість застосування прогресивної техніки і технології, спад у реалізації продукції і послуг, погіршення положення підприємства на ринку; інноваційну кризу — старіння підприємства,

скорочення інноваційної і стратегічної діяльності; кризу довіри як утрата керівниками лідерства в колективі, некомпетентність у прийнятті рішень; фінансову кризу, коли підприємство є неплатоспроможним.

Однією з причин такого стану є низька ефективність наукової та інноваційної діяльності вітчизняних підприємств.

Інноваційна активність у промисловості визначається часткою підприємств, що займаються інноваціями від загальної кількості підприємств (2008 р. — 13 % в цілому по Україні, у Донецькій області — 10,5 %) [2]. У розвинених країнах (США, Японії, Франції) впроваджують інновації від 70 до 82 % загальної кількості підприємств.

Аналіз підприємств за видами інноваційної діяльності показує, що результатом цієї діяльності більшості підприємств є розробка ідеї, а не втілення її в матеріально-речову форму. З 2007 р. в даних статистичної звітності відсутні відомості щодо підготовки виробництва для випуску нових продуктів, впровадження нових методів їх виробництва. Цей показник віднесено до інших витрат. У 2008 р. він склав 0,8 % від загального обсягу витрат за напрямками інноваційної діяльності.

Загальна кількість наукових організацій в Україні і Донецькій області у 2008 р. у порівнянні з 2000 р. зменшилась відповідно на 7,5 і 31,7 %. Це відбулося за рахунок зменшення їх в галузевому та заводському секторах науки. Традиційно у сфері досліджень і розробок переважає галузевий сектор науки, у якому зосереджено 59 % загальної кількості організацій (41).

Сприйнятність підприємств до інновацій значно відрізняється від їх розміру та від галузі промисловості. За видами економічної діяльності більш сприйнятливими до нововведень були підприємства з виробництва коксу, продуктів нафтоперероблення (42,9 % загальної їх кількості), машинобудування і металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів (по 20,3 %), з виробництва іншої неметалевої мінеральної продукції (17,5 %). Разом з тим серед підприємств з виробництва та розподілення електроенергії, газу та води інноваційною діяльністю займалися лише 3,6 % їх загальної кількості, у целюлозно-паперовому виробництві, видавничій діяльності — 3,2 %, з добування паливно-енергетичних корисних копалин — 0,9 %. Зовсім не впроваджували інновації підприємства легкої промисловості і з оброблення деревини та виробництва виробів з деревини.

Більш активно займалися інноваціями великі підприємства, які мають достатньо розвинену матеріально-технічну базу, відповідні підрозділи з кваліфікованими спеціалістами. Так, інновації використовувало дві третини підприємств з чисельністю понад 5000 осіб, кожне четверте підприємство з чисельністю працівників від 1000 до 5000 осіб, в той час як серед підприємств з чисельністю до 250 осіб інноваційною діяльністю займалось лише 3,7 %.

Впроваджували інновації 75 промислових підприємств області або 90,4 % інноваційно активних підприємств (табл. 1). В середньому по країні питома вага таких підприємств склала у 2008 р. 83 %. Основним напрямом інноваційної діяльності для більшості інноваційних підприємств було збільшення частки продуктивних інновацій.

У 2008 р. понад половини інноваційно активних підприємств (43) займалися створенням та впровадженням нових чи значно удосконалених видів продукції.

Рис. 2. Фінансове забезпечення Програми економічного і соціального розвитку Донецької області, млрд. грн. [3]

Ними було впроваджено у виробництво 150 найменувань інноваційних видів продукції, з яких 49 становили машини, устаткування, апарати, прилади. При цьому 58 % видів інноваційної продукції вироблялось машинобудівними підприємствами, 22 % — металургійними.

Впровадження у виробництво нових технологічних процесів здійснювали 37 підприємств, якими було використано 114 нових технологічних процесів, у тому числі 54 маловідходних, ресурсозберігаючих. За видами промислової діяльності половина нових технологічних процесів було впроваджено підприємствами машинобудування.

Для впровадження нововведень 13 інноваційно активних підприємств придбали 56 нових технологій (технічних досягнень), у тому числі 15 — за межами України. Із загальної кількості технологій 34 є результатом досліджень і розробок, 9 — придбані разом з новим устаткуванням, 9 — за ліцензіями на використання винаходів, промислових зразків, корисних моделей, 4 — за угодами на придбання нових технологій, ноу-хау.

Патентна статистика виявляє взаємозв'язок між показниками патентування винаходів і станом науково-технічної та виробничо-економічної діяльності. За допомогою передачі технологій на основі ліцензій деякі країни змогли підвищити технологічний рівень виробництва, конкурентоспроможність, досягли успіху на світовому ринку. Так, в Японії коефіцієнт інтелектуальної активності (число національних патентних заявок на 10 тис. населення) становить 27,7 порівняно з 4,5 у США. В Україні розвиток патентної діяльності гальмується через відсутність надійного правового захисту об'єктів інтелектуальної власності і досвіду міжнародного обміну технологіями, а також системи державної реєстрації договорів куплі-продажу об'єктів інтелектуальної власності за міжнародними стандартами.

На фоні зростання значення захисту об'єктів промислової власності підприємствами у 2008 р. було подано в Державний департамент інтелектуальної власності України та патентні відомства зарубіжних країн 243 охоронних документа, що становить 30,5 % усіх заявок, які подані підприємствами і організаціями Донецької області. У цьому ж році отримано 315 охоронних документів на об'єкти права інтелектуальної власності, або 35,2 % загальної їх кількості по регіону. На промислові підприємства припадає 36,4 % поданих заявок у патентні відомства іноземних держав та 34,6 % отриманих з них охоронних документів. Це дозволяє законно монополізувати виробництво нових товарів та послуг з найвищими якісними характеристиками на світовому ринку.

Загальний обсяг витрат на інновації у 2008 р. в області становив 2740,4 млн. грн., або 22,8 % загального обсягу інноваційних витрат в цілому по Україні.

За напрямками витрат більшість коштів було спрямовано на придбання машин, обладнання та програмного забезпечення (81,7 %). На придбання нових технологій було витрачено 317,7 млн. грн.

Більшість нових технологій в Україні через придбання вітчизняних ліцензій впроваджують підприємства машинобудування, харчової промисловості й переробки сільськогосподарських продуктів. Майже третина українських ліцензій продається Росії. Розвинуті країни щорічно купують не більше 10 українських ліцензій.

Структура фінансування інновацій за останні роки не зазнала суттєвих змін. Як і раніше, основним джерелом залишаються власні кошти підприємств (2484,2 млн. грн.), за рахунок яких здійснювали нововведення 74,7 % інноваційно активних підприємств (в цілому по Україні — 70,7 %). За рахунок тільки власних коштів здійснювали інновації всі підприємства з добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних; хімічної та нафтохімічної промисловості. Найбільші суми власних коштів припадали на підприємства металургії (1291 млн. грн.), машинобудування (625 млн. грн.) та хімічного виробництва (327,6 млн. грн.). Взагалі питома вага власних коштів в обсязі витрат на інноваційну діяльність у 2008 р. становила по області 90,7 %, що на 2,7 в. п. менше, ніж у 2007 р. В середньому по країні частка власних коштів складає 60,6 %.

Отримали кредити на інноваційну діяльність сім підприємств області, які для впровадження інновацій позичили 250,4 млн. грн. (9,1 % загального обсягу фінансування). Кредити отримали підприємства харчової промисловості; целюлозно-паперового виробництва, видавничої діяльності; з виробництва коксу та продуктів нафтоперероблення; хімічного та нафтохімічного виробництва; машинобудування. Коштами державного бюджету скористалися два підприємства з виробництва та розподілення електроенергії, газу та води і одне машинобудівне підприємство.

Таким чином, українська економіка втягнута у затяжну кризу, дно якої ще не досягнуто. Заяви вишого керівництва про проходження дна кризи і точки неповернення не мають підстав. Навіть збільшення обсягів промислового виробництва і ВВП після 2000 р. досягнуто не на стійкому економічному підґрунті, а є результатом тимчасового збігу сприятливих для окремих галузей української економіки обставин, тих що забезпечували більш 70 % валютних надходжень в країну (металургія, АПК, машинобудування, хімічна промисловість). Реальний сектор економіки України у 2009 р. на подолання негативних наслідків кризи нічого не отримав ні від уряду, ні від кредитів, одержаних від МВФ. Кошти спрямовуються тільки на підтримку банківської ліквідності, що тільки посилює наслідки кризи: збільшується загальний зовнішній борг (95,6 % ВВП), а міжнародні резерви покривають лише трьохмісячні запаси критичного імпорту при мінімальній потребі 6 місяців.

Вихід з кризи уявляється по-різному, але беззаперечно проведення глибинних структурних і інституціональних реформ. Необхідною умовою цих реформ має стати націоналізація стратегічно важливих для національної економіки підприємств, забезпечення повної і достовірної статистики, посилення відповідальності за результати здійснених реформ.

Реальне антикризове управління в країні має бути спрямованим на вирішення задач інтенсивного розвитку

Таблиця 1

**Кількість інноваційно активних підприємств
Донецької області**

	2006 р.	2007 р.	2008 р.
Усього	61	82	83
у тому числі			
впроваджували інновації	53	63	75
з них			
впроваджували інноваційні види продукції	29	18	43
впроваджували нові технологічні процеси	14	17	37

економіки завдяки мобілізації та інтенсифікації всіх ресурсів і якісній зміні технологічної основи виробництва у противагу екстенсивному типу економічного зростання.

Залежно від об'єднання інтенсивних і екстенсивних факторів визначимо тип економічного зростання, тобто збільшення обсягу виробництва ($I_{ос} > 1$): 1) інтенсивний $I_{ef} > 1, I_{pec} = 1$; 2) екстенсивний $I_{ef} = 1, I_{pec} > 1$; 3) змішаний $I_{ef} = I_{pec} > 1$; 4) переважно інтенсивний $I_{ef} > I_{pec} > 1$; 5) переважно екстенсивний $I_{pec} > I_{ef} > 1$; 6) суто інтенсивний $I_{ef} > 1, I_{pec} < 1$; 7) суто екстенсивний $I_{ef} < 1, I_{pec} > 1$.

Ефективне управління забезпечує зростання виробництва по одному з 7 типів. Оптимальний варіант визначається за критерієм $I_{ос} > \max, I_{ef} > \max, I_{pec}^m \leq I_{pec}^{баз}$.

При розробці стратегії виживання необхідно забезпечити розвиток економіки спочатку за 1 чи 3, а потім за 4 чи 6 типом економічного зростання. У країні необхідно строково прийняти антикризові заходи щодо запобігання об'яви дефолту і втрати національного багатства.

При розробці програм соціально-економічного розвитку держави регіону також необхідно спиратися на ефективне управління, нормальні товарно-грошові відносини та усталене функціонування грошово-кредитного механізму. Ціни при цьому мають не стільки устанавлюватись, скільки контролюватися. Необхідно підтримувати ефективний зв'язок між виробництвом і споживанням, забезпечити контроль виробництва з боку споживання.

Для сприятливого розвитку суб'єктів господарювання має відбуватись ефективне регулювання товарно-грошових потоків, особливо в реальному секторі економіки, не допускати дисбалансів, спекуляції та створення віртуальних економік.

Потрібна справедлива політика доходів населення, детінізація економіки, викоріювання корупції, призупинення неконтрольованого відтоку фінансових і природних ресурсів і притоку неякісної модифікованої продукції, забезпечення інформаційної безпеки.

Для переходу на інтенсивний тип економічного зростання на інноваційній основі крім негайного про-

ведення технологічної модернізації необхідна модернізація фінансово-банківської системи держави, а також збільшення фінансових витрат на проведення наукових досліджень і реалізацію їх результатів, тобто збільшення централізуючої функції держави з розробки науково-технічної політики і створення сприятливих умов для інноваційної діяльності. Найбільш реалістичним варіантом фінансового забезпечення економічного розвитку на інноваційній основі уявляється зміна податкового механізму: для підприємств, що розвиваються на інноваційній основі, зменшити податкове навантаження або зовсім звільнити від нього.

На відміну від прямого субсидування, податкові пільги надають право скористатись субсидіями в непрямій формі всім виробникам без заздалегідь визначених обсягів фінансування. Така форма економічного впливу дає змогу уникнути безпосереднього державного втручання у справи субсидованих компаній.

Отже, при розробці стратегічних програм соціально-економічного розвитку держави, регіону необхідно забезпечити інноваційну основу економічного зростання спочатку за інтенсивним чи екстенсивно-інтенсивним, а потім за переважно інтенсивним чи суто інтенсивним типом розвитку, яким відповідають такі джерела фінансування як фінансова підтримка держави, особливо для компаній більш 25 % акцій яких перебувають у власності держави; податкові пільги; емісія акцій, облігацій; кредити комерційних банків; позикові кошти інших підприємств, готових надати фінансову допомогу підприємству на певних умовах.

Література

1. Довідка про основні підсумки економічного і соціального розвитку Донецької області за 2009 / Держобладміністрація. — Донецьк, 2010. — 6 с.
2. Наукова та інноваційна діяльність Донецької області за 2008 рік / Держкомстат України. Головне управління статистики у Донецькій області. — Донецьк, 2009. — 229 с.
3. Довідка про виконання Програми економічного і соціального розвитку Донецької області за 2009 рік / Держобладміністрація. — Донецьк, 2010. — 35 с.